18. YÜZYILDA OSMANLI EKONOMİSİ VE İSTANBUL GÜMRÜĞÜ

Saim Çağrı Kocakaplan

ÖTÜKEN

SAİM ÇAĞRI KOCAKAPLAN; İstanbul'da doğdu 2005 yılında Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nden mezun oldu Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İktisat Tarihi alanında Yüksek Lisans (2007) ve Doktorasını (2014) tamamladı İktisat Tarihi, Osmanlı Maliyesi ve İktisat Düşüncesi konularında çalışmaktadır Halen Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Bilgi ve irfan yolunda yol göstericim ve destekçim,
Babam İsa Kocakaplan'a

İçindekiler

Tablolar Listesi 11
Grafikler Listesi 13
Kısaltmalar 15
Önsöz 17
Giriş 19

Birinci Kısım
Teşkilât

A. XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi 29
1. Dönemlendirme 29
2. Osmanlı Merkez Maliyesi 34
3. Osmanlı Maliyesinde Vergilendirme ve Vergi Toplama 37
4. Mukataa Sistemi 39
5. Osmanlı Ülkesinde Gümrükler ve Gümrük Mukataaları 47
B. İstanbul Gümrük Teşkilâtı 55
1. İstanbul Gümrük Mukataası 55
2. İstanbul İçi Gümrük Yerleşimi: Deniz ve Kara Gümrükleri 62
3. İstanbul Gümrüğü'nün Yönetimi ve Gümrük Eminleri 77
4. İstanbul Gümrük Emininin Görevleri ve Gümrük Personeli 93
5. İstanbul Gümrük Mukataası'nın Gelir ve Giderleri 104

İkinci Kısım
Ticaret

C. Gümrük Kayıtlarında İstanbul'un Ticareti 151
1. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisinde Ticarete Genel Bakış 151
2. İstanbul'da Ticaretin Yapısı ve Özellikleri 172
3. İstanbul'da Ticarete Konu Olan Mallar ve Menşeleri 186
D. İstanbul Gümrüklerinin Hasılatları 238
1. İstanbul'daki Gümrük Noktalarının Gelirleri 238
2. Eminönü Büyük Gümrüğü 252
3. Galata Gümrüğü 258
4. Karagümrük 268
5. Kervan Gümrüğü 272
E. Gümrüklerde Yaşanan Problemler: Kaçakçılık, Vergiden Kaçınma ve Fazla Vergi Talepleri 276

Sonuç 281
Kaynakça 289
Belge Örnekleri 299
Dizin 315

Tablo Listesi

Tablo 1 Osmanlı Ülkesindeki Kara ve Deniz Gümrükleri, 1802 51
Tablo 2 İstanbul Gümrük Bölgesindeki Gümrükler
Tablo 3 İstanbul Gümrük Mukataasınca İşletilen Diğer Vergi-Gelir Kaynakları 61
Tablo 4 İstanbul Gümrük Eminleri, Görev Yılları ve Mukataayı Yönetim Şekilleri, (1743-1800) 82
Tablo 5 İstanbul Gümrüğü'nü Oluşturan Alt Gümrük Mukataalarının Hasılat ve Asl-ı Mal Miktarları, 1743-1753 106
Tablo 6 İstanbul Gümrük Mukataası'nın Toplam ve Alt Gümrük Mukataaları İtibarıyla Mali Değeri ve Yüzde Paylaşımı, Akçe, (1696-1790) 111
Tablo 7 Osmanlı Bütçe Gelir ve Gider Rakamları, (1701-1785) 114
Tablo 8 Mallara Göre Alınacak Kantar Resmi Miktarı, 1765 129
Tablo 9 İstanbul Gümrük Mukataası'ndan İrsaliye ve Ocaklık-Mevacib-Vezaif Olarak Yapılan Ödemeler, Akçe, (1725-1782) 132
Tablo 10 İstanbul Gümrük Mukataası ve Alt Gümrük Mukataalarından İrsaliye ve Ocaklık-Mevacib-Vezaif Olarak Yapılan Ödemeler, Yüzde, (1725-1782) 134
Tablo 11 İstanbul Gümrüğü'nden Yapılan Harcamaların Yapıldığı Yerler, Toplam Harcamada Yüzdelik Payları, 1788-1789 136
Tablo 12 İstanbul Gümrük Mukataası'ndan Maaş Alan Grupların (Duagû, Hizmetkâr, Mütekaid ve Sadat-ı Kiram) Sayısı, (1743-1790) 140
Tablo 13 İstanbul Gümrük Emininin Yapmış Olduğu Caize ve Bahşiş Ödemeleri, Kuruş, 1800-1801 144
Tablo 14 İstanbul Gümrük Mukataası'nın Devletçe Öngörülen Harcamasında Artış Olması Sonucu Verdiği Açık, (1752-1792) 146
Tablo 15 Fransız Ticaretinin Belli Başlı Osmanlı Limanları Arasındaki Dağılımı, (livres tournois), 1700-1789 166
Tablo 16 Doğu Akdeniz Ticaretinde Büyük Avrupa Devletlerinin Payı, (livre tournois-yüzde), 1686-1784 171
Tablo 17 İstanbul'a Getirilen Ürünler ve Geldikleri Yerler 183
Tablo 18 XVIII Yüzyılın Sonlarında İstanbul'a Dışarıdan Gelen Mallar 185
Tablo 19 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Eşya ve Araç-Gereç) 194
Tablo 20 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Baharat ve Ecza Ürünleri) 199
Tablo 21 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Boya ve Kimyevî Madde) 201
Tablo 22 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Tekstil Ürünleri -Hammadde, Aramal ve Mamul Mal-) 204
Tablo 23 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Gıda Maddeleri) 220
Tablo 24 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Mühimmat-Maden ve Maden Ürünleri) 224
Tablo 25 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Kürk-Deri ve Deri Ürünleri) 225

Tablo 26 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Yapı Malzemesi ve Yakacak Maddesi) 228
Tablo 27 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mallar ve Menşeleri (Diğer) 230
Tablo 28 İstanbul Gümrüklerinde Muamelesi Yapılmış Mal Kalemlerinin Ticarete Nasıl ve Ne Miktarda Katıldıkları..... 235
Tablo 29 İstanbul Gümrük Mukataası Dahilindeki Gümrükler ve Diğer Gelir Kaynaklarının Yıllık Hasılat Miktarları, Kuruş, 1748-1754 239
Tablo 30 İstanbul Gümrük Mukataası Dahilindeki Gümrüklerin Yıllık Hasılatları ve Yıllar Arasındaki Hasılat Değişimi Kuruş-Yüzde, Nominal (1710-1711, 1748-1754, 1798-1799) 247
Tablo 31 İstanbul Gümrük Mukataası Dahilindeki Gümrüklerin Yıllık Toplam Hasılatları ve Yıllar Arasındaki Toplam Hasılat Değişimi, Gram Gümüş-Yüzde, Reel, (1710-1711, 1748-1754, 1798-1799) 250
Tablo 32 Eminönü Büyük Gümrüğü Sandık, Kuru Meyve ve Toplam Hasılatları, (Akçe-Gram Gümüş), 1710-1799..... 253
Tablo 33 Galata Gümrüğü Toplam Hasılatı,(Akçe-Gram Gümüş), 1710-1799 259
Tablo 34 Galata Gümrüğü'ne Gelen-Giden Yabancı Gemiler, Adet ve Ödedikleri Gümrük Vergisi, Kuruş, 1773 263
Tablo 35A Galata Gümrüğü'ne Gelen Uyruklarına Göre Yabancı Gemiler, Adet ve Ödedikleri Gümrük Vergisi, Kuruş, 1773..... 264
Tablo 35B Galata Gümrüğü'den Giden Uyruklarına Göre Yabancı Gemiler, Adet ve Ödedikleri Gümrük Vergisi, Kuruş, 1773..... 265
Tablo 36A Galata Gümrüğü'ne Gelen Uyruklarına Göre Yabancı Gemiler, Adet ve Ödedikleri Gümrük Vergisi, Kuruş, 1797-1798 266
Tablo 36B Galata Gümrüğü'ne Giden Uyruklarına Göre Yabancı Gemiler, Adet ve Ödedikleri Gümrük Vergisi, Kuruş, 1797-1798 267
Tablo 37 Karagümrük'ün Yıllar İtibarıyla Toplam Hasılatı, Akçe-Gram Gümüş, 1710-1803..... 269
Tablo 38 İstanbul'a Doğu Yönünden Gelen Kervan Gümrük Geliri, Kuruş-Gram Gümüş,1710-1799 272
Tablo 39 Kervan Gümrüğü'nde Yıllar İtibarıyla Mal Getiren Tüccar Sayısı, Tüccarların Dini Durumları, Geldikleri Yerler ve Bıraktıkları Gümrük Vergisi Miktarları, 1736-1773..... 275

GRAFİK VE HARİTA LİSTESİ

Grafik 1 İstanbul Gümrük Mukataası'nın ve Alt Gümrük Mukataalarının Yıllık Asl-ı Mal (Malî Değer) Miktarları, Akçe, (1696-1790) 108
Grafik 2 İstanbul'da Ticarete Konu Olan Mal Kalemlerinin Ticarete Nasıl ve Ne Miktarda Katıldıkları 237
Grafik 3 İstanbul Gümrük Mukataası Dahilindeki Gürmük Noktalarının Yıllık Ortalama Hasılatları, 1748-1754, (Kuruş) 239
Grafik 4 İstanbul Gümrük Mukataası Dahilindeki Gümrüklerin Yıllık Toplam Hasılatları, (Gram Gümüş), (1710-1711, 1748-1754, 1798-1799) 251
Grafik 5 İstanbul Merkez Gümrüğü Sandık, Kuru Meyve ve Toplam Gelirleri, Gram Gümüş, (1710-1799) 254
Grafik 6 İstanbul Merkez Gümrüğünün Yıllar İtibarıyla Gerçekleşen Hasılat Miktarı (Akçe), 1752-1798 255
Grafik 7 İstanbul Eminönü Merkez Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1736 255
Grafik 8 İstanbul Eminönü Merkez Gümrüğü›nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1752 256
Grafik 9 İstanbul Eminönü Merkez Gümrüğü›nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1756 256
Grafik 10 İstanbul Merkez Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1770 257
Grafik 11 İstanbul Merkez Gümrüğü›nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1773 257
Grafik 12 İstanbul Merkez Gümrüğü›nün Aylar İtibarıyla Hasılat Miktarları, (Sandık, Kuru Meyve, Toplam), 1798-99 258
Grafik 13 Galata Gümrüğü Yıllık Hasılatı, Gram Gümüş, 1710-1799 259
Grafik 14 Galata Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Toplam Hasılatı, Kuruş, 1710-1711 260
Grafik 15 Galata Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Toplam Hasılatı, Kuruş, 1765-1766 261
Grafik 16 Galata Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Hasılatı (Toplam, Efrenç ve Sandık-Açık İrad), Kuruş, 1797-1798 261
Grafik 17 Galata Gümrüğü'nün Aylar İtibarıyla Hasılatı (Toplam, Efrenç ve Sandık-Açık İrad), Kuruş, 1798-1799 262
Grafik 18 Karagümrük'ün Yıllar İtibarıyla Toplam Hasılatı, Gram Gümüş, 1710-1803 269
Grafik 19 Karagümrük'ün Aylar İtibarıyla Hasılatı, Akçe, 1764-1765 270
Grafik 20 Karagümrük'ün Aylar İtibarıyla Hasılatı (Günlük, Kervan ve Toplam), Akçe, 1798-1799 271
Grafik 21 Karagümrük'ün Aylar İtibarıyla Hasılatı (Günlük, Kervan ve Toplam), Akçe, 1802-1803 271
Grafik 22 İstanbul'a Doğu Yönünden Gelen Kervan Gümrük Geliri, Gram Gümüş, 1710-1799 273

Harita 1 XVIII Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Gümrükleri Coğrafi Dağılımı .....
Harita 2 İstanbul'daki Gümrük Noktaları, İskeleler ve Kapılar .....
Harita 3 Katip Çelebi'nin Haliç Haritası .....

KISALTMALAR

AE.SABH I .....Ali Emiri Sultan I Abdülhamid
AE.SMST III.....Ali Emiri Sultan III Mustafa
Bkz. .....Bakınız
BOA .....Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C. .....Cilt
Çev. .....Çeviren
D.BŞM.....Bab-ı Deferi Baş Muhasebe Kalemi
D.BŞM.İGE .....Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi İstanbul Gümrük Eminliği
D.BŞM.İGE.d .....Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi İstanbul Gümrük Eminliği Defterleri
D.HMH .....Haremeyn Muhasebesi
D.İSM.....İstanbul Mukataası
D.MMK.....Maden Mukataası
D.MMK.İGE.....Maden Mukataası İstanbul Gümrük Emini
D.MMK.İGE.d..... Maden Mukataası İstanbul Gümrük Emini
Ed.....Editör
Haz.....Hazırlayan
KK. .....Kamil Kepeci
Nu. .....Numara
S. .....Sayı
ss.....Sayfa aralığı
s. .....Sayfa
TS. .....Topkapı Sarayı
Yay.Haz. ..... Yayına Hazırlayan

ÖNSÖZ

İktisat Tarihi; iktisat ve tarihin mayaladığı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkışından bugüne tarihi, toplumu, ekonomiyi ve insanı anlamada önemli derecede birikiminin oluştuğu bilimsel bir disiplin olarak varlığını sürdürmektedir.

İktisat ve tarihten başka diğer sosyal-beşeri bilimler ve modern bilimsel tekniklerden yararlanılarak dünya iktisat tarihi; genel ve özel anlamlarda kurum, olay, ilişki ve dönemler üzerinden çalışmalara konu olmakta ve hem bilimsel hem de entelektüel açılardan ilgiye mazhar olmaktadır.

İktisadi olaylar tarihine bakarken tek bir anlatının esas alınmasına itiraz ederek farklı tecrübelere de önem veren bir anlayışın sonucu olarak doğan bir disiplin olmanın avantajı, araştırmacı ve okuyucuların ilgisini bu alana yöneltmektedir.

Devlet ve toplumların hayatında etkili değişkenlerden olan iktisadi yapıların incelenmesi, tarihi serüveni ve halihazırdaki durumu analiz edebilmek için elverişli bilgiler sunabilmektedir. Diğer tarafıyla da dünya tarihindeki eğilimlerle etkileşimler izlenebilmektedir.

Bu sebeple iktisadi kurum ve olayların tarihini çalışmak, bu bilimsel birikimin zenginleşmesi ve yeni araştırmalara/tartışmalara kapı aralaması bakımından büyük önemi haizdir.

Osmanlı ekonomisi alanı da çizilen bu çerçevede yerli ve yabancı araştırmacılarca çalışılmaktadır. Osmanlı ekonomisinde; kurumlar, maliye, ticaret, para, servet, iktisat politikaları, iktisadi zihniyet ve kişiler, dönemler, dönüşümler, üretim yapı ve ilişkileri, finansman, bütçeler, vakıflar gibi muhtelif konularda oluşmuş ve gelişen bir literatürden bahsetmek mümkündür.

Bu kitapta, işte bu literatüre mütevazi bir katkı yapmak düşüncesi taşınmaktadır. Ahmet Tabakoğlu danışmanlığında hazırlanan "*İstanbul Gümrüğü (1750-1800)*" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanan bu kitabın konusu, Osmanlı dönemi İstanbul gümrüklerinin mali ve ticari yönden arşiv kaynaklarına dayalı olarak incelenmesidir.

Kitapta, Osmanlı mali sisteminde devletin en önemli gelir kaynağı ve harcama birimlerinden olan gümrük idaresi, merkezi konumda olan İstanbul gümrükleri özelinde değerlendirilmektedir. Bu anlamda mali ve ekonomik kurum olarak gümrük; ekonomi ile ilişkisi, gelirleri, mali yönetim ve kurumsal yapısı ile işlevleri itibarıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ticari anlamda ise İstanbul'un ticaret tarihine; ticaretin yönü, içeriği ve hacmine dair bulgular üzerinden yaklaşılmıştır. Gümrük kurumunun ekonomik göstergeleri ve bunlarda yıllara sârî gerçekleşen değişmeler, İstanbul ve Osmanlı ekonomisinin özellikleri ile ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

Gümrükler bütününü ifade eden İstanbul Gümrüğü, bahsedilen noktalardan analiz edilirken gerek Osmanlı ekonomisinin gerekse Batı ekonomilerinin XVIII. yüzyıldaki dinamikleri ile irtibat noktaları göz önünde tutulmuştur.

Hiç şüphesiz kitabın eleştiriye ve takviyeye muhtaç yerleri mevcuttur. Her araştırmanın doğasında olan bu hususlara ilaveten yazardan kaynaklı bir takım gözden kaçmaların olması da kaçınılmazdır. Gelecek eleştiri ve yapılacak katkılar ile bunların telafi edileceğini ümit ediyorum.

Bu vesile ile isimlerini zikretmek istediğim kişi ve kurumlara, bu çalışmanın ortaya çıkıp bu hale gelmesindeki hak sahipliklerinden dolayı teşekkürü bir borç biliyorum. Ahmet Tabakoğlu, Gülfettin Çelik, Tiğinçe Oktar, Mesut Küçükkalay, Hamdi Genç, Gökçen Coşkun Albayrak, Filiz Dığıroğlu, Mustafa Altunbay, Cemal Aydın, Mustafa Küçük, Sinan Satar, Derviş Tuğrul Koyuncu ve Mustafa Tuncer'e yardım ve ilgilerinden dolayı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi personeline araştırma sürecinde sağladıkları hizmet ve anlayışları için şükranlarımı sunuyorum. Zaman ayıramama konusunda epey sınırları zorladığım aileme de borcumun kapanmayacağını bilsem de teşekkür borçluyum. Nihayet, Ötüken Neşriyat'ın yönetici ve çalışanlarına teşekkür ediyorum.

İstanbul- 2017 Saim Çağrı Kocakaplan

Giriş

1750-1800 yılları arasında İstanbul Gümrüğü'nü konu edinen bu çalışma; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi*, *İstanbul Gümrük Teşkilâtı*, *Gümrük Kayıtlarında İstanbul'un Ticareti*, *İstanbul Gümrüklerinin Hasılatları* ile *Gümrükte Yaşanan Problemler* başlıklarını taşıyan beş bölüm üzerinden inşa edilmiştir.

Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak incelenen İstanbul Gümrüğü, iki temel nokta üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki, devletin ekonomi ile ilişkisinin aracı ve kaynağı olarak gümrüğün malî, diğeri ise Osmanlı başkentinde cereyan eden iç ve dış ticaretin kayıt altına alındığı kurum olarak gümrüğün ekonomik tarafını yansıtmaktadır.

Bu çalışmada İstanbul gümrüğü öncelikle malî bir teşkilât olarak ele alınacak ve onun malî bünyesinin özellikleri açıklığa kavuşturulacaktır. Bu sayede gümrük; malî değeri, yönetimi, işlevleri ve işleyişi bakımından incelenmeye çalışılacaktır. İstanbul başkent olduğu için, bu hususlar devletin malî, iktisadî ve idarî yaklaşımlarının örneklerini de teşkil etmektedir. Dolayısıyla, birinci bölümde Osmanlı maliyesinin yapısı, malî yönetim ve bu alanlarda meydana gelen değişimler üzerinde durulmuştur. Devletin gelir kaynaklarını yönetmek için oluşturduğu mukataa sisteminde vergi toplamada takip ettiği yöntemlere değinilmiştir. Malî teşkilâtlanma, Osmanlı maliyesinin geçirdiği değişimler ve gelişmeler ile mukataalarda tatbik edilen vergi toplama-gelir toplama yöntemleri; gümrüğün malî yönünü anlatırken göz önünde bulundurulması gereken teorik çerçeveyi vermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu gelir kaynaklarını yönetme aracı olarak kullandığı mukataa sistemi içerisinde yer alan İstanbul gümrüğünün devlet gelirleri açısından büyüklüğü, doğrudan ve dolaylı yaptığı ödemelerin özellikleri, bir kurum olarak işleyiş ve örgütlenmesi ikinci bölümün alt başlıklarında işlenecek konulardır.

Malî teşkilâta öncelikle odaklanılmasının sebebi, Osmanlı bürokrasisinin ve malî kurumlarının, devletin malî öncelikleriyle uyumlu olarak tuttuğu ve muhafaza ettiği evrak ile çok fazla karşılaşılmasıdır. Bununla birlikte, diğer ekonomik birim ve aktörlerce ekonomik kaygılarla tutulmuş ve ekonomik gerçekliğe dair daha sıhhatli bilgiler sunabilecek evraka maalesef Osmanlı arşiv kayıtlarında rastlamak güçtür. Bunun için, bu çalışmanın araştırma sürecinde ilk önce malî örgütlenme çözülmeye çalışılmıştır. Araştırma süreci ilerledikçe, İstanbul Gümrüğü'nün mukataa olarak sınırlarının çizilip ve ölçeğinin belirlenebilmesi, bu kurumun ekonomideki yeri, payı ve ilişkilerine dair çıkarımlara gidilmesi kolaylaşmıştır. Bu sayede üçüncü ve dördüncü bölümler oluşturulmuştur.

İstanbul Gümrüğü, malî bir kurum olarak üç alt gümrük bölgesinden oluşan ana gümrük bölgesini ve bu bölgenin malî örgütlenme şekli olan gümrük mukataasını ifade etmektedir. Belgelerdeki kullanım ile İstanbul ve Tevabiî Gümrük Mukataası; İstanbul, İzmir-Sakız ve Sinop-Samsun şehir gümrüklerinin merkezliğinde yapılanmış üç farklı gümrük bölgesinin toplu adıdır. İlk başta dar anlamıyla İstanbul kentine ait bir gümrük noktasını çağrıştırsa da, esasında İstanbul Gümrüğü idarî olarak, İstanbul şehir içi farklı gümrük noktalarını ve üç alt gümrük bölgesindeki gümrük noktalarını bünyesinde toplayan bir organizasyondur. Bu organizasyon coğrafî olarak, İstanbul içi deniz ve kara gümrüklerini, Marmara Bölgesi'ndeki gümrük noktalarını, Karadeniz'de İstanbul'dan Sinop ve Samsun'a kadar olan gümrükleri ve Adalar denizinde İzmir ve Sakız Adası gümrüklerini kapsamaktadır.

Bu şekilde birleştirilmiş üç alt gümrük mukataasının topladığı gümrük vergilerinden devletin elde ettiği toplam gelir içerisinde İstanbul şehir içi gümrüklerinin geliri, toplam gelirin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, İstanbul Gümrük Mukataası'nın teşkilât yapısı ortaya konduktan sonra İstanbul'daki deniz gümrükleri, Karagümrüğü, Kervan Gümrüğü ile bir bütün olarak İstanbul Limanı ve İstanbul'un ticaret merkezleri arasındaki ilişki üzerinde ayrıca durulmaktadır.

Geniş bir coğrafyaya yayılmış ve çok sayıda gümrük noktasına bölünmüş bu yapının başında yönetici olarak İstanbul Gümrük Emini Ağa bulunmaktadır. Gümrük emini, üst düzey bir yönetici olarak

bu kurumu tek başına yönetmemektedir. Gümrük emininin İstanbul Gümrüğü'nü nasıl yönettiği, araştırmaya konu olan zaman aralığında tespit edilebildiği kadarıyla, İstanbul gümrük eminliği yapmış kişilerin kimler olduğu, mukataayı ne şekilde yönettikleri ve merkez maliyesiyle, devletle ve kendisine bağlı olan taşra gümrüklerinin yöneticileri ile ilişkisinin özellikleri üzerinde durularak, gümrük emini, bir maliye bürokratı olması bakımından incelenmiştir.

Gümrük emininin malî teşkilâttaki yeri ve fonksiyonları belirtildikten sonra, gümrüğün idarî ve malî işleyişini sağlayan gümrük personeli, personel rejimi, ücretler ve personelle ilgili ortaya çıkan problemler üzerinde durulmuştur.

İstanbul Gümrüğü'nün mukataa gelirleri ve bu gelirlerin devlete ne şekilde ödendiği, İstanbul Gümrük Teşkilâtı bölümünün son alt başlığıdır. İncelenen dönem içerisinde, tespit edilebildiği kadarıyla İstanbul Gümrük Mukataası'nın toplam gelir ve giderlerini, gümrüğün devlete gelir sağlama bakımından büyüklüğünü ve aynı ölçekte devletin harcamalarına aracılık etmesi bakımından fonksiyonunu ortaya koymaktadır. Toplam gelir ve gider yapısının bileşenleri ile zaman içindeki değişmeler hem toplu hem de alt gümrük mukataaları açılarından değerlendirilmiştir.

Gümrük emini, esas olarak gümrük vergisi tahsilatından oluşan gümrük gelirlerini toplama işini üzerine almakla, devlete karşı bir ödeme mükellefiyeti altına girmiş olmaktadır. Bu mükellefiyetin yerine getirilmesi, hazineye irsaliye yoluyla ya da hazinenin belirlediği alanlara vezaif, mevacib, esham, ocaklık ve havale gibi kalemlerde ödemeler yapmak şeklinde olmaktadır. Bu kalemlerde yapılan ödemelerin miktarı ve çeşitliliği, gümrüğün sadece bir gelir kaynağı değil, aynı zamanda hazine adına harcamalar yapmak bakımından hazinenin bir bileşeni ya da uzantısı olma özelliğini de ortaya koymaktadır.

İstanbul Gümrüğü'ne ticaret üzerinden yaklaşılan üçüncü bölümde ilk olarak, XVIII. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde iç ve dış ticaret yapılarının genel değerlendirmesi yapılmıştır. İstanbul'da gerçekleşen iç ve dış ticaretin yapısının ele alınması, İstanbul'un şehir ve liman olarak öne çıkan karakterini belirlemeye imkân tanımaktadır. İstanbul Gümrüğü'ne ait defterlere, topluca değerlendirilip anlamlı bir bütünlük sergileyecek süreklilikte ulaşılamamasına rağmen, in-

celenen dönemin muhtelif zamanlarına ait yıllık, aylık, haftalık ve günlük defterler ticaret hacmini geniş zaman dilimleri için yorumlamaya elvermemekle birlikte, ticareti yapılan mallar, mal menşe'leri, ticaretin yönü ve ticaretin bileşenlerine dair tespitler yapmak mümkün olmuştur. Özellikle İstanbul'da ticarete konu olan malların çeşit ve menşe bilgilerini ihtiva eden ayrıntılı liste ve tablolar hazırlanarak gerek ticaret merkezi olmak bakımından şehrin karakteri gerekse bu mal çeşitlerinin hangi yoğunlukta iç ve dış ticaretten temin edildiği ortaya konmuştur. İstanbul'un nüfus büyüklüğü ve bu nüfusun mesleki dağılımı, şehri devasa bir tüketim merkezi haline getirdiğinden, şehirden ihracatın son derece sınırlı olduğu bilinmekte ve bu durumda hangi malların ihraç edildiğinin tespiti önem kazanmaktadır.

Son bölümde, İstanbul Gümrük Mukataası'nı oluşturan gümrüklerin çeşitli yıllara ait hasılat bilgilerinden hareketle, hem aynı gümrüğün gelirinde yıllar itibariyle meydana gelen değişme ortaya konmaya çalışılmış hem de farklı gümrük noktalarının İstanbul gümrükleri arasında ekonomik büyüklüğü ile ilgili karşılaştırmaya gidilmiştir. Özellikle gümrüklerin hasılat seviyelerinin karşılaştırılması, ticarî faaliyetin ve tedarik yollarının yoğunlaşma alanlarını ortaya koymaya imkân tanımıştır. Gümrüklerde toplanan gümrük vergisi hasılatı gerçekleşen ticarî faaliyetin bir sonucu olduğundan, tespit edilen gümrük hasılat defterleri üzerinden ortaya çıkarılan muhtelif yıllara ait gümrük hasılatları, İstanbul'da gerçekleşen ticaretin toplam olarak ve şehirdeki farklı gümrük noktaları itibariyle bir panoramasını sunmaktadır. Bu sayede İstanbul'daki ticarette kara ve deniz ticaretinin yerlerini tespit etmek mümkündür. Ayrıca gümrük gelirlerindeki değişmeleri ve eğilimleri, Osmanlı ekonomisi ve ticareti hakkında XVIII. yüzyıla ait literatürde yapılan değerlendirmeler ile test etmek imkânı bulunmaktadır.

Dördüncü bölümün diğer alt başlığı, gümrükte yaşanan problemleri konu edinmektedir. Gümrüklerde, gümrük görevlilerinin fazla veya haksız vergi talepleri ya da ticareti aksatıcı müdahalelerinden kaynaklanan problemler olduğu gibi, kaçakçılık, vergiden kaçınma ve rüşvet gibi problemler de yaşanmaktadır. Bu çerçevede, üretim bölgesinden toplanıp İstanbul'a getirilmesinden, İstanbul içinde depolanması ve dağıtımına kadar, kimi malların ticaretinde yaşanan suistimaller de zikredilmektedir. Devlet, gümrük organizasyonunu

ticaretten pay almak için kurumlaştırmışken, ticareti devletin belirlediği kurallar dışında yapmak isteyen, gümrük vergisi vermek istemeyen ya da gümrük görevlileri ile anlaşarak eksik gümrük verme veya gümrük vermeden mal nakletme yollarına başvuran tüccarlar olmaktadır. Bu girişimler daima ticaretle birlikte var olmuştur. Gümrük kurumu, gelirlerinde bir sızıntı olmaması için çabalarken diğer taraftan da ticareti, belirlenen ve vergilendirilen alan dışında yapanlar olmuştur.

İstanbul Gümrüğü'nün malî olarak teşkilâtlanması, yönetimi, personeli, fonksiyonu, gelirleri, harcamaları üzerinden ele alınması ve ulaşılabilen gümrük defterleri başta olmak üzere, ticarete dair diğer belgelerden hareketle İstanbul'da ticaretin gümrük noktalarına bıraktığı hasılat, bu hasılatın yıllar itibariyle değişmesi, bunun sebepleri, İstanbul'a gelen ve İstanbul'dan giden malların menşe ve tür özellikleri, ticaretten alınan gümrük vergisi ve diğer vergilerin oranları, uygulama yöntem ve alanları ile kaçakçılık faaliyeti ve buna karşı verilen tepkiler, çalışmanın konu sınırlarını ve odak noktalarını belirlemektedir.

Konu itibariyle bu şekilde kurgulanan çalışmanın dayandığı dönem ise 1750-1800 yılları arasını kapsamaktadır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı; Osmanlı ekonomisi ve maliyesi açısından, devletin kuruluşundan itibaren genel hatlar, kurumlar, yönetim ve doğurduğu ilişkiler olarak temel bir kırılma ve farklılaşmanın yaşanmadığı "Klasik" Dönem ile; "Yenileşme" Dönemi diye adlandırılan ve XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ilk işaretlerinin görüldüğü, 19. yüzyıl itibariyle da etkisi ve yoğunluğu artan, artık Klasik Dönem'in temel ilkelerine dayanmayan politika, yaklaşım ve uygulamaların başrol oynadığı iki dönem arasındaki geçiş sürecini, diğer bir deyişle ara dönemi ifade etmektedir. Bu aralık kimi araştırmacılar için Klasik Dönem'in sonu, kimi araştırmacılar için klasikten moderne evrilen sistemin dönüşüm yılları olarak yorumlanmıştır.

Dönemlendirmeye dair farklı yaklaşımların ortak noktası, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisi ve maliyesinde geleneksel/klasik/kadim ilişki ve uygulamalar ile yeni birtakım ilişki ve uygulamaların bir arada görülebileceğidir.

Hatta bu hali, XVIII. yüzyılın büyük kısmına teşmil etmek mümkündür. Malî alanda merkez ile taşra arasında başlangıçta iltizam, sonrasında ise malikâne uygulamalarının sonucu olarak yeni bir siyasî-idarî ve ekonomik hiyerarşi doğmuştur. Bir taraftan da Osmanlı maliyesinde merkez maliyesinin payı, tımar ve vakıf kesimleri aleyhine artmaya başlamıştır. Bu durum bir yönüyle merkezileşme olarak yorumlanırken, diğer yönüyle merkezi hazineye bağlı bu gelir kaynaklarının idaresini, iltizam-malikâne yöntemiyle üzerine alan ve başkentte yaşayan bir sınıf ile bu kimselerin mukataaların yönetiminde taşrada işbirliği yaptığı yerel unsurlardan oluşan merkez ile taşra arasındaki yeni bir işbölümü olarak değerlendirilmiştir.

İncelenen dönemde mağlubiyetle sonuçlanan ve devlete ağır maliyetler doğuran 1768-1774 (Osmanlı-Rus) ve 1787-1792 (Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya) yıllarında iki savaş meydana gelmiş ve bunların Osmanlı ekonomisi ve maliyesine olumsuz etkileri olmuştur. Osmanlı maliyesinde esham uygulaması, oluşan bu maliyetlere çare olur, düşüncesiyle 1775 yılında devreye sokulmuş ve Osmanlılar ilk defa halktan esham yoluyla borçlanmaya başlamıştır. Yüzyılın bu yarısında yaşanan ikinci savaş sonrasında ise, doğan maliyetlerin altından kalkabilmek için tağşişler yapılmıştır.

1760'lı yıllara kadar süren ekonomik ve ticarî genişleme, zikredilen savaş dönemlerinden etkilenmiştir ve XVIII. yüzyıl sonunda Osmanlı kuruşunun ciddi değer kaybından anlaşılacağı üzere, olumsuz ekonomik şartlar altında XIX. yüzyıla girilmiştir. XIX. yüzyıl içerisinde girişilen, maliyede merkezileşme hareketleri ve reform teşebbüslerine kaynaklık eden problemler başgöstermeye başlamıştır. XVIII. yüzyıl Osmanlı ticaretinde Avrupa ile yapılan ticarette yeni eğilimler ve özellikler ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde Avrupa'da kapitalist ekonomi etki alanını genişletip ölçeğini ve etkisini büyütürken, bunun olumlu ve olumsuz yansımaları Osmanlı dış ticaretinde görülmeye başlanmıştır. Bu yansıma Osmanlı iç ticaretinde de birtakım değişmelere yol açmıştır.

Bu anlamda, İstanbul gümrüğü üzerinden gerek Osmanlı maliyesinde gerek de Osmanlı ekonomisi ve ticaretinde meydana gelen değişmeleri ve geliştirilen yaklaşımları değerlendirmek mümkün olacaktır.

Çalışmanın konusu, kurgusu ve zaman aralığına dair belirtilenlerden sonra araştırma ve yazım sürecinde kullanılan kaynaklara ve takip edilen usûle dair şunlar ifade edilmelidir: Çalışmanın birincil kaynakları, Osmanlı arşivlerinde yer alan ve İstanbul gümrüğünün malî olarak bağlı olduğu Baş Muhasebe Kalemi'nin İstanbul Gümrük Eminliği (D.BŞM.İGE) birimi ile, alt kalem olarak bağlı olduğu merkez maliyesi gelir-gider bürolarından Maden Mukataası Kalemi (D.MMK) ve Maden Mukataası İstanbul Gümrük Emini (D.MMK. İGE) dosyaları, araştırmanın zaman aralığını kapsayan dosyaları olmuştur. Bunlara ilaveten, İstanbul gümrüğüne ait evrakın bulunduğu Cevdet, Ali Emiri, Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver ve Topkapı Sarayı tasniflerinde tespit edilen belge ve defter türündeki malzemelerden yararlanılmıştır. Çalışmanın sonundaki kaynakçada belirtildiği üzere, pek çok yerli ve yabancı araştırmacının ortaya koyduğu çalışmalar ve doğrudan kaynak hüviyetindeki eserler ise ikincil kaynaklar olarak kullanılmıştır. Fakat ana malzemeyi, dosya usûlü evrak sağlamıştır. Bu sebeple 300'ün üzerinde dosyadan seçilen evrak araştırmacıyı bir noktada mükerrer içeriklerle karşılaştırdığından, onlarca ya da yüzlerce delil gösterilmesi mümkün olan bir meselede, bütün incelenen belgeleri metinde göstermek yerine dönem aralığında muhtelif yıllara ait tespit edilen belgelerden delil getirilmiştir. Dolayısıyla bu tercih, durumun istisnailiğine işaret etmez. Yine dosya incelemesinin bir sonucu olarak, tespit edilen olay ve olgular tekrarlandığı müddetçe, yani genel kanaati değiştirecek bir durum görülmedikçe anlatıda referans ağı fazlaca detaylandırılmamıştır. Fakat yeni bir durum karşısında bu hemen metne yansıtılmıştır.